

річчю козац. церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерків. р-ну Київ. обл. 9 жовтня 2006 р. — Переяслав-Хмельницький, 2006. — С. 8–13.

27. Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ: Альбом / Упор. Ю. Литвинець. — Хм. : Галерея, К. : Артанія Нова, 2005. — 256 с.

Ю. В. Хитровська

УДК: 282/288(477.4)«17/18»

ЕВОЛЮЦІЯ СТОСУНКІВ МІЖ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИМ І РИМО-КАТОЛИЦЬКИМ ДУХОВЕНСТВОМ ТА ЇХНЬОЮ ПАСТВОЮ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII — у XIX ст.

Спираючись на архівні документи, наукову літературу та матеріали періодики, автор статті досліджує еволюцію стосунків між греко-католицьким і римо-католицьким духовенством та їхньою паствою в Правобережній Україні наприкінці XVIII — у XIX ст.

Ключові слова: Церква, царський уряд, Правобережна Україна, духовенство.

Используя архивные документы, научную литературу и материалы периодики, автор статьи исследует эволюцию отношений между греко-католическим, римо-католическим духовенством и их прихожанами в Правобережной Украине в конце XVIII — в XIX вв.

Ключевые слова: Церковь, царское правительство, Правобережная Украина, духовенство.

Basing on the archives documents, scientific literature and materials of the periodic press, author of this article investigates the evolution of the relations of Greek-Catholic and Rome-Catholic clergy and theirs parish on the Right-bank Ukraine in the end of the 18th — 19th centuries.

Keywords: Church, tsar government, the Right-bank Ukraine, clergy.

Метою статті є аналіз еволюції стосунків, які склалися між греко-католицьким і римо-католицьким духовенством та їхніми парафіянами в «Південно-Західному краї» наприкінці XVIII — у XIX ст. У процесі дослідження автор опрацював і залучив неопубліковані раніше архівні документи, матеріали періодики та наукові розвідки, зокрема монографії І. Нагаєвського, І. Бартошевича, С. Жилюка та Г. Надтоки.

Протягом XVIII ст. на Правобережній Україні католицька та уніатська Церкви домінували в громадсько-політичному житті, однак після вклю-

чення цього регіону наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії царський уряд розпочав ліквідацію греко-католицької Церкви, вбачаючи в ній головну перешкоду на шляху русифікації українського народу. Але утвердження протягом усього XIX ст. православ'я як офіційної ідеології царизму не принесло очікуваних результатів. Соціально-економічні умови, що формувалися в системі російського самодержавства, негативно вплинули на відносини між православним духовенством та його парафіянами. Моральний рівень багатьох представників панівного віросповідання був низьким і відтак вони не мали належного авторитету, щоб впливати на перебіг суспільного життя в «Південно-Західному краї».

Щодо греко-католицького духовенства Правобережної України, то з переходом у православ'я воно почало втрачати колишній моральний вплив на вірян. За часів унії греко-католицький клір, як і латинський, переважно походив із дворянського середовища, що забезпечувало йому привілейоване суспільне становище. Матеріальна ж підтримка уніатських душпастирів з боку поміщиків та купців унезалежнювала їх від парафіян. Якщо до приєднання уніатів до православ'я у кожному греко-католицькому храмі духовенство складалося лише зі священника та найманого дячка, то після нього дячків було призначено на всі парафії, а на багато з них — ще й дияконів, паламарів, проскурників [9, с. 317; 8, с. 104].

Таким чином, постав величезний духовний стан, який потребував матеріального забезпечення від українського селянства. Духовенство, втративши те, що колись одержувало від милості дідичів, відтепер почало вимагати з селян плату за треби. Це викликало серед парафіян невдоволення. Отож, стосунки між вірянами та священнослужителями істотно погіршилися. На зниження авторитету духовних осіб впливало і те, що царат розпочав перетворювати Церкву в Правобережній Україні на специфічне державне відомство, а священнослужителів — на його чиновників.

За наказом влади, колишні уніатські духовні особи використовували таємницю сповіді й особисті розмови з парафіянами, щоб спрямовувати їхній громадсько-політичний світогляд у потрібне для влади річище, наставляти їх на покору російському самодержавству. Слід зауважити, що духовенство робило це здебільшого через те становище, в якому опинилося після приєднання до Російської Православної Церкви. Якщо колись уніатський клір, як і католицький, мав переважно дворянське походження, про що вже йшлося, володів хоч і невеликими, але власними маєтками, то його особисті, а також суспільні інтереси були близькими до поміщиків. Наприклад, діти греко-католицьких священників часто виховувалися разом з поміщицькими. Після ліквідації уніатської Церкви дідичі, як правило, поривали стосунки з православним духовенством, не бажаючи мати нічого спільного зі

«схизматичними попами» [8, с. 105]. Самі ж священнослужителі, не маючи змоги надати своїм дітям належного виховання, нерідко вдавалися до вкрай принизливих для духовного сану речей: усіляко підлещувались до поміщиків, щоб не позбавити синів та дочок їхнього оточення [8, с. 105].

Окрім того, важливим чинником у греко-католицькій Церкві була проповідь. Якщо богослужіння (передусім літургія) велося церковно-слов'янською мовою, то проповідь проголошували рідною, тобто українською, що цілком доносило релігійно-моральні настанови вірянам, які переважно були українцями. Проповідь уніатського священника була не сухим схоластичним розвитком вилученої зі Святого Письма теми, а живою, сповненою ораторськими прийомами і жестами промовою [10, с. 82; 8, с. 102]. Отож вона живила і кріпила домашнє приватнє життя парафіян. Заборона проголошувати й друкувати проповіді українською мовою (Валуєвський циркуляр 1863 та Емський указ 1876 рр.) негативно вплинула на стан релігійного відчуття, що стало однією з причин процвітання релігійного індуферентизму та сектантства, зокрема й у Правобережній Україні. Невипадково, що з утвердженням православ'я у «Південно-Західному краї» на кілька десятиліть втратив значення такий провідний релігійний центр Волині, Поділля й Галичини, як Почаївський монастир, що мав величезний вплив на вірян в уніатський період [1, с. 486; 8, с. 102]. Таким чином, поступово зникали ті переваги, за допомогою котрих греко-католицизм свого часу значною мірою витіснив православ'я майже з усього Правобережжя, а саме: збереження східного обряду, української мови в богослужінні, розвиток національної культури та прилучення до передової європейської культури тощо.

Не можна не погодитись із С. І. Жилюком, який відзначає, що низький рівень православного духовенства призвів до того, що простий народ перестав довіряти словам і переконанням своїх пастирів. Порівнюючи їх із ксьондзами, освіченими, популярними і поставленими в незалежне від парафіян матеріальне становище, віряни мимоволі згадували часи, коли належали до унії. Але, не маючи змоги повернутися в попереднє віросповідання, вони тепер звертали погляди на католицизм [8, с. 113]. Архівні документи тільки за 1844 р. засвідчують перехід до латинського обряду, зокрема мешканців м. Овруча [2, арк. 1–114], с. Стрельська [3, арк. 1–11], м. Володимирця [4, арк. 1–51], м. Дубна [6, арк. 1–175] та інших парафій Овруцького, Житомирського та Рівненського повітів Волинської губ. [12, арк. 1–15].

Позитивне сприйняття католицизму з боку вірян підтримувалося завдяки ревному служінню ксьондзів, які всіма можливими засобами підживлювали звичаї православних брати участь у спільних хресних ходах, від-

відувати на свята як церкви, так і костьоли, слухати богослужіння та промови польською й українською мовами. А католицькі єпископи фактично заохочували місіонерську діяльність, нагороджуючи своїх пастирів різними відзнаками та преміальними [13, с. 94].

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії, головна соціальна опора католицької Церкви — польська шляхта, часто пов'язана родинними зв'язками з «латинським» духовенством, попри втрату незалежної польської держави, досить швидко побачила, що перепідпорядкування російським владним структурам не лише не загрожує її статусу панівного суспільного прошарку, а й обіцяє його істотне зміцнення (зрівняння у правах із російським дворянством, жорстке придушення соціальних заколотів низів суспільства). Так, за царювання Олександра I польські магнати сиділи навіть у сенаті, а російські губернатори на українських та білоруських землях майже щорічно мінялися через неприйнятність для місцевої шляхти.

Однак, незважаючи на цю обставину, можна констатувати, що протягом 1830–1863 рр. римо-католицька Церква вступила в союз із польською шляхтою на ґрунті боротьби за відродження незалежної Речі Посполитої. Отож у цей період вона діяла на Правобережжі як усталена й укорінена в етнорелігійну систему інституція, здатна не лише представляти, але й захищати соціальні та національні інтереси своїх вірян, більшість яких належала саме до шляхетського середовища. Відповіддю на активну суспільно-політичну позицію католицького духовенства стали репресивні заходи російської держави, спрямовані на подальше обмеження його економічної, політичної та релігійної свободи.

Новий етап в історії римо-католицької Церкви розпочався зі встановлення державного контролю над економічною сферою її життєдіяльності. Він припав на другу половину XIX — початок XX ст. У цей період на Правобережній Україні проживала сьома частина католиків імперії, вони становили близько 9% мешканців «Південно-Західного краю», а частка їхніх католицьких релігійних інституцій сягала 5–6% [12, с. 46; 13, с. 88].

На цей час усе нерухоме майно і капітали католиків більшості єпархій було передано в розпорядження імперської скарбниці. Проведені перетворення фактично позбавили римо-католицьку Церкву економічної самостійності. Проте її релігійний і соціальний тонус залежав не тільки і не стільки від держави. Правобережна Україна залишалася регіоном, у якому панівні економічні позиції все ще належали польській шляхті. Так, частка вартості польської нерухомої власності на Правобережжі перевищувала 45%. Цей чинник помітно вплинув на просування польської національної та релігійної справи в «Південно-Західному краї». На цьому етапі по-

літика конфесійного і національного самозбереження католиків цього регіону тісніше перепліталась [13, с. 95].

Попри всі суперечності, союз польської шляхти з Церквою зберігав силу й забезпечував католицькому духовенству необхідну матеріальну опору. Основою економічної могутності шляхти була земля. Так, наприкінці XIX ст. на Правобережжі їй належало 2124 великі маєтки. Вартість усієї польської нерухомості в Подільській, Волинській та Київській губ. становила, за підрахунками Г. М. Надтоки, близько 46% від вартості всієї землі у «Південно-Західному краї». При цьому частка польського населення в регіоні, як уже зазначалося, не перевищувала 9% [13, с. 95]. Так, Подільський губернатор у звіті генерал-губернатору за 1899 р. писав, що правобережні поляки, переважно дворяни, міщани та невелика частка селянства, «згуртовані релігією та віддаленістю від всього російського, володіючи більшою частиною всієї приватновласницької землі, утримують у своїх руках вплив на сільське життя... Не вбачаючи у цьому впливові небезпеки політичної, не можна, однак, вважати його нешкідливим через звичай поляків у будь-якій справі гуртувати біля себе виключно своїх єдиновірців та вичавлювати все російське...» [14, арк. 33 зв. — 34].

Важливою статтею доходів шляхтичів-католиків стало також виробництво цукру, яке поживалось у 1880-ті рр. Дивіденди цукроварень коливалися від 15 до 20%. Для запобігання кризі надвиробництва 1884 р. підприємці утворили Цукровий синдикат. До нього ввійшло 77 товариств. На чолі більшості з них стали поляки римо-католицького віросповідання, серед них, зокрема, графи Фелікс Чацький, Альфред Потоцький та інші [7, с. 245–249; 11, с. 109].

Варто зауважити, що в Україні зростала і соціальна база римо-католицизму. Завершальна фаза промислового перевороту супроводжувалася серед іншого ввезенням робочої сили в губернії Правобережної України та Новоросію. Серед іммігрантів значною була питома вага іноземного католицького елемента, в якому підприємці вбачали альтернативу непокірній частині місцевого селянства [11, с. 109].

Отже, католицьке духовенство, без сумніву, зберегло помітний вплив на своїх вірян, більшість із яких належала до суспільних верхів. Про це, зокрема, свідчить суттєва матеріальна підтримка «латинської» Церкви з боку польської шляхти. Важливим залишалось і те, що ревне служіння ксьондзів привертало увагу до римо-католицизму не лише колишніх уніатів, а й представників панівного віросповідання. Вони бачили істотну різницю в духовній практиці православного та католицького духовенства, котра полягала у їхньому ставленні до виконання пастирських обов'язків. Навіть жорсткий тиск російської бюрократичної машини на позиції католиць-

кої конфесії в «Південно-Західному краї» не зміг до кінця зламати її опозиційного духу, що також посприяло підтримці суспільного авторитету цього віросповідання. Щодо правобережного греко-католицького духовенства, то з переходом у православ'я в 1839 р. воно фактично втратило колишній авторитет серед власної пастви, яка все частіше почала звертати увагу на католицизм.

1. Два документа по делу передачи Почаевской Лавры из введения униатов в ведомство православное // Киевская Старина. — 1882. — № 9.

7. Дмитриев М. В. Битва за землю на Украине 1863–1914. Поляки и этносоциальные конфликты / М. В. Дмитриев, Д. Бовуа // Вопросы истории. — 1998. — № 7. — С. 172–175.

8. Жилук С. І. Російська церква на Волині (1793–1917) / Жилук С. І. — Житомир : Журфонд : Клич, 1996. — 174 с.

9. Записка преосвященного Антония, архиепископа Могилевского о сельском православном духовенстве Западного края // Киевская Старина. — 1887. — № 17. — С. 313–339.

10. Ирпенский А. Празднество 8-го сентября в Холме / А. Ирпенский // Киевская Старина. — 1900. — № 70. — С. 77–98.

11. Історія релігії в Україні (Католицизм в Україні). — К., 2002.

12. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України / Нагаєвський І. — Філадельфія : Америка, 1950. — 88 с.

13. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Надтока Г. М. — К. : Знання, 1998. — 270 с.

15. Bartoszewicz I. Na Rusi polski stan posiadania (Kraj, Ludnosc, ziemia) / Bartoszewicz I. — К., 1912. — 23 с.

А. В. Харченко

УДК 94: 314.148(477.54)«18/19»

КУПЕЦТВО ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XX ст.: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ШЛЮБНОЇ ПОВЕДІНКИ ВЕРСТВИ

У статті аналізуються погляди українських та зарубіжних істориків на проблеми історії родини і шлюбу. Особлива увага приділяється визначенню моделі поведінки купецької верстви Харківської губ., яка отримала в сучасній історіографії назву шлюбної поведінки. Зроблено огляд сучасних наукових дефініцій предмета. Зазначається, що його всебічне вивчення потребує тісної міждисциплінарної співпраці в історії, філософії, соціології та ін.